

Duchowość i wychowanie dziecka w refleksji pedagogicznej Wasilija Zieńkowskiego

Spirituality and education of a child in the pedagogical reflection of Vasiliy Vasilevich Zenkovskiy

Słowa kluczowe: Wasilij Zieńkowski, duchowość, wychowanie, wychowanie moralne

Keywords: Vasiliy Vasilevich Zenkovskiy, spirituality, education, moral education

Streszczenie

Wasilij Zieńkowski (1881–1962) to jeden z czołowych rosyjskich pedagogów XX wieku, uznawany za twórcę prawosławnej pedagogiki. Jego refleksja na temat wychowania nie jest jednak zbyt dobrze znana szerokiemu gronu specjalistów. Przyczyną tego stanu rzeczy jest fakt, że zajmowała go głównie problematyka teologiczna i filozoficzna, chociaż z wykształcenia był psychologiem. Zieńkowski jako jeden z pierwszych w Rosji podjął temat znaczenia duchowości w wychowaniu i przeciwstawił się tendencjom do jej psychologizacji. Poruszana przez niego problematyka stanowi istotny wątek we współczesnych badaniach nad znaczeniem formacji duchowej w wychowaniu człowieka, w szczególności zaś dziecka w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Rozważania na ten temat zostaną zawarte w trzech podrozdziałach. Pierwszy to krąg tematów/problemów wchodzących w zakres koncepcji pedagogicznej Zieńkowskiego. Drugi jest prezentacją zaanonsowanego w tytule znaczenia duchowości w wychowaniu dziecka, zaś w trzecim zostanie poruszona kwestia wychowania moralnego dziecka, które jest

---

¹ Dr Elżbieta Aleksiejuk, Wydział Nauk Społecznych, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie.

ważnym komponentem jego formacji wychowawczej, ściśle związanym z duchowością.

Abstract

Vasilii Zenkovsky (1881–1962) is one of the leading Russian teachers of the 20th century, considered the founder of Orthodox pedagogy. His reflection on education, however, is not well known to a wide group of specialists. The reason for this is the fact that he was mainly concerned with theological and philosophical issues, although he was a psychologist by education. Zenkovsky was one of the first in Russia to take up the topic of the importance of spirituality in upbringing and opposed the tendency to psychologize it. The issues raised by him constitute an important thread in contemporary research on the meaning of spiritual formation in the education of a human being, in particular of a child of kindergarten and early school age. Reflections on the subject will be contained in three subchapters. The first is a group of topics / problems falling within the scope of Zenkovsky's pedagogical concept. The second, as announced in the title, is a presentation of the meaning of spirituality in a child's education, while the third deals with the issue of a child's moral education, which is an important component of his upbringing, closely related to spirituality.

1. Źródła refleksji pedagogicznej

Dorobek Wasilija Zienkowskiego odzwierciedla skomplikowaną i niełatwą drogę jego życiowych doświadczeń. Uczony ten był świadkiem tragedii narodu rosyjskiego, przeszedł przez piekło rewolucji bolszewickiej 1917 roku i upadku młodego państwa ukraińskiego, w którego rządzie zasiadał. W 1919 roku został zmuszony do opuszczenia swojej ojczystej ziemi, do której już nigdy nie było dane mu powrócić (Aleksiejuk 2015). Po udaniu się na emigrację znalazł schronienie najpierw w Belgradzie, a następnie w Pradze. Początkowo przypadła mu rola głównego organizatora szkolnictwa dzieci i młodzieży rosyjskiej, przebywającej na obczyźnie. Rolę tę przyjął z właściwą sobie pokorą i poświęceniem. W tym okresie udało mu się pomóc wielu młodym i dobrze zapowiadającym się przedstawicielom rosyjskiej inteligencji i życia naukowego na emigracji (Aleksiejuk 2016).

Chociaż Zieńkowski uznawany jest za jednego z twórców tzw. pedagogiki prawosławnej, jego postać i dorobek są znane tylko wąskiemu gronu specjalistów. Znacznie więcej wiadomo o nim jako prawosławnym teologu i historyku filozofii. Do kanonu lektur obowiązkowych każdego, kto zajmuje się rosyjską myślą filozoficzną i ilozoficzno-religijną, należą jego dwa monumentalne dzieła: „Historia filozofii rosyjskiej” (Zen’kovskij 1989) i „Podstawy filozofii chrześcijańskiej” (Zen’kovskij 2011). Pedagogiczna koncepcja Wasilija Zieńkowskiego znalazła swój wyraz w licznych pozycjach książkowych i artykułach jego autorstwa. Z punktu widzenia prowadzonych analiz za najważniejsze należy uznać następujące: „Psychologia dzieciństwa” (Zieńkowski 1929), „Na progu dojrzałości” (Zenkovskij 1955), „Problemy wychowania w świetle antropologii chrześcijańskiej” (Zenkovskij 1934), „Pedagogika rosyjska w XX wieku” (Zenkovskij 1960b), „Pedagogika” (Zenkovskij 2002).

Kształtowanie się i rozwój refleksji pedagogicznej Zieńkowskiego należy rozpatrywać zarówno w świetle koncepcji rosyjskich pedagogów przełomu XIX i XX wieku, jak i w kontekście współczesnych mu prądów i systemów wychowania proponowanych przez pedagogów zachodnio-europejskich. Według Stefana Wołoszyna rozwój pedagogiki w Rosji w XIX wieku przebiegał podobnie jak w krajach Europy Zachodniej (Wołoszyn 1964, 302). Oczywiście dynamika tego rozwoju była nieco inna z powodu odmiennych czynników kulturowych, politycznych, a także społecznych. Jak piszą Kalina Bartnicka i Irena Szybiak:

...ideały wychowawcze zawsze są zróżnicowane środowiskowo i stanowią wypadkową wpływów tradycji, rozwoju ekonomiczno-społecznego, wychowania w rodzinie oraz wartości promowanych przez Kościół, państwo i ideologie społeczno-polityczne (Bartnicka, Szybiak 2001, 156).

W drugiej połowie XIX wieku w Rosji, podobnie jak w innych krajach Europy Wschodniej, pedagogika stanowiła arenę ścierania się rodzimych ideałów wychowania i kształcenia z nowymi prądami intelektualnymi pochodzącymi głównie z Niemiec, Francji i Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej.

Większość dziewiętnastowiecznych rosyjskich pedagogów rozwijało swoje idee, korzystając z osiągnięć zachodnioeuropejskiej myśli pedagogicznej. Pozytywne opinie na temat tej myśli nie stanowiły bynajmniej reguły, chociaż należy uznać je za dominujące. Na przełomie XIX i XX wieku rozwinął się w Rosji carskiej ruch pedagogiczny żywo reagujący na światowe prądy w dziedzinie metod nauczania i wychowania. Największe zainteresowanie wzbudzały badania i eksperymenty związane ze szkołą pracy, z tzw. wychowaniem swobodnym i wychowaniem środowiskowym, programami nauczania i kształcenia metodą projektów. Pedagodzy rosyjscy utrzymywali żywe kontakty z ośrodkami badań pedagogicznych za granicą, studiowali literaturę, zwiedzali eksperymentalne zakłady wychowawcze. Podejmowali też własne próby i eksperymenty, uwzględniające specyfikę stosunków społecznych i politycznych Rosji. Formułowali oryginalne wnioski i poglądy (Miąso 1984, 7). Jednym z nich był Wasilij Zieńkowski, który odbył liczne podróże naukowe, w tym do Niemiec i Włoch, zapoznając się z dorobkiem naukowym tamtejszych pedagogów i psychologów.

Pierwsza dekada XX wieku przyniosła spore rozczarowanie dotyczące zastosowania instrumentarium psychologicznego w badaniach pedagogicznych. Najpierw na Zachodzie, a później także w Rosji zauważono, że istnieje dość istotna dysproporcja między eksperymentem pedagogicznym prowadzonym w warunkach laboratoryjnych, a tym, który odbywa się w warunkach naturalnych. Niewątpliwie było to jednym z powodów powstania nurtu progresywizmu pedagogicznego, który stopniowo wypierał pedagogikę eksperymentalną. Według Władysława Zaczyńskiego progresywizm „terenem swego «doświadczalnictwa» uczynił szkołę z całym jej bogactwem” (Miąso 1984, 7).

Skrótowno naszkicowane rozczarowanie pedagogiką eksperymentalną stało się także udziałem Zieńkowskiego. W to miejsce pojawiło się natomiast zainteresowanie koncepcjami wychowania pedagogów końca XVIII i pierwszej połowy XIX wieku. Wśród nich można wymienić Friedricha Fröbela, Johna Locke’a, Jeana-Jacquesa Rousseau czy Johanna

Pestalozziego. To ono doprowadziło omawianego autora do przedstawienia nowego spojrzenia na dziecko i jego rozwój.

Oprócz wymienionych powyżej inspiracji w rozważaniach pedagogicznych Zieńkowskiego odnajdujemy również wpływy przedstawicieli rodzimej rosyjskiej myśli pedagogicznej. Do najważniejszych rosyjskich pedagogów, których spuściznę cenił on wysoko i wykorzystał również do skrytowania własnych poglądów na wychowanie, należeli Pamfil Jurkiewicz (1826-1874), Lew Tołstoj (1828-1910), Konstantin Uszyński (1823/24-1871), Piotr Kaptierew (1849-1922) i Adelajda Simonowicz (1844-1933).

Tym, co szczególnie wyróżnia twórczość pedagogiczną i myślenie o wychowaniu Zieńkowskiego, jest pojmowanie człowieka jako osoby, a nie jednostki (Aleksiejuk, Aleksiejuk 2020, 1346-1347). To ostatnie jest rysem charakterystycznym różnego typu antropologii redukcjonistycznych (Alekseuik 2018). Osadzając swoją koncepcję pedagogiczną na fundamencie wschodniochrześcijańskiej tradycji antropologiczno-teologicznej, omawiany autor poszukuje w pojęciu osoby [gr. *prosopon*] prawdy o jej relacyjnej istocie. Analiza etymologiczna starogreckiego słowa *prosopon* wskazuje na fakt, że człowiek posiada oblicze, twarz [gr. *ops*, w dopełniaczu *opos*] skierowaną ku [gr. *pros*] komuś lub czemuś, czyli że znajduje się naprzeciw kogoś, w relacji do [gr. *schesis*] lub w powiązaniu z nim, że jest naprzeciw oczu innego (Aleksiejuk, Aleksiejuk 2020, 1347). W tym kontekście istotny jest jeszcze jeden aspekt ludzkiego bytu, który wyraża słowo 'hipostaza' [gr. *hypostasis*]. Termin ten podkreśla otwarty charakter bytu ludzkiego i jego zdolność do transcendowania swojego świata wewnętrznego w kierunku Boga. Tak więc afirmacja antropologii obrazu i podobieństwa do Boga Stwórcy oraz przyjęcie założenia, że człowiek jest osobą w znaczeniu *prosopon* i *hypostasis*, stanowią podstawowe elementy koncepcji pedagogicznej Zieńkowskiego i są jednocześnie dla niego punktem wyjścia do pojmowania duchowości człowieka, zwłaszcza zaś dziecka.

Pisząc o wychowaniu dziecka, Zieńkowski podkreślał szczególne znaczenie formacji duchowej. Jej celem jest właściwy rozwój indywidualności, osobowości i wrażliwości. Ten rozwój przebiega prawidłowo tylko wtedy, gdy dziecko odkryje w sobie zdolność do budowania relacji z Bogiem i drugim człowiekiem. Budowanie tej relacji rozpoczyna się już w rodzinie i powinno być kontynuowane w szkole. W swojej koncepcji Zieńkowski kładzie nacisk na indywidualność, wolność i godność człowieka – kategorie, bez których nie sposób wyobrazić sobie procesu edukacyjnego (Aleksiejuk 2020). Według Zieńkowskiego proces pedagogiczny, czyli wychowanie i nauczanie dziecka, jest pobudzaniem w nim pragnienia bycia człowiekiem i takie usposobienie go, żeby chciało odkrywać i realizować swoje własne człowieczeństwo. To ostatnie odbywa się przez współdziałanie [gr. *synergia*] przede wszystkim z Bogiem, ale także z drugim człowiekiem.

W kontekście antropologii biblijnej Zieńkowski zwracał uwagę, że jakość komunikacji człowieka z Bogiem zależy w znacznej mierze od człowieka i od przyjęcia przez niego światłości Chrystusowej. Owa światłość jest wypadkową stopnia poznania Boga i posiadanej łaski wiary. Mimo pograżenia się w grzechu potrzeba kontaktu człowieka z Bogiem pozostała. Zmieniła się natomiast jego sfera duchowa – wskutek grzechu występują w jego naturze jednocześnie dobro i zło, które rywalizują ze sobą. Toteż poszukiwanie Absolutu wiąże się nie tylko z dążeniem do wartości, lecz również z poskramianiem namiętności, których człowiek sam z siebie nie jest w stanie pokonać. Do tego potrzebuje zewnętrznej łaski. Jaką rolę pełni ta łaska w życiu człowieka, wyjaśniał Zieńkowski w następujący sposób:

Chociaż człowiek jest zależny od natury, od środowiska społecznego, to mimo to nie ulega wątpliwości fakt istnienia w nim wolności. Ale akty wolności, zakorzenione w jego metafizycznej głębi, zyskują moc twórczą tylko w połączeniu z płynącą 'z góry' łaską pomocy – bez tego są bezcelowe i prawie zawsze oddają człowieka we władzę zła (Zieńkowski 1957, 251).

Zieńkowski wielokrotnie podkreślał, że przez całe życie zajmował go problem osoby i związana z tym kwestia wolności jako działania zgodnego z wolą Bożą. Proces rozpoznania woli Bożej ma duże znaczenie pedagogiczne, gdyż w ten sposób człowiek uczy się bycia sobą i świadomie włącza się w Bożą ekonomię zbawienia, którą można nazwać również pedagogią zbawienia. Tak rozumiane bogoludzka *synergia* jest prototypem współdziałania człowieka z człowiekiem, które zachodzi w procesie pedagogicznym. Realizuje się ona na wzór miłości bliźniego. Nie może być dobrym pedagogiem ten, który nie kocha dzieci (Zen'kovskij 2008).

W swoich poglądach antropologicznych Zieńkowski wyraźnie opowiadał się za integralną koncepcją człowieka jako osoby, czyli jedności duchowo-psychiczno-fizycznej. Jego zdaniem celem wychowania i kształcenia winna być formacja duchowego komponentu człowieka, ponieważ na tym właśnie polu dochodzi do spotkania tego, co materialne, racjonalne i transcendentne (Zen'kovskij 1926, Zen'kovskij 1952; Aleksiejuk 2020). Takie podejście jest organicznie związane z bardzo bliską mu ideą duchowej cielesności, która znajduje swój wyraz w nauce o tzw. sofijności świata (gr. *sofia* [mądrość]), czyli przenikaniu świata przez Mądrość Bożą. Zgodnie z tym ujęciem wychowanie jest procesem duchowo-cielesnego przeobrażenia człowieka ukierunkowanym na jego przebóstwienie [gr. *theosis*]. Według Zieńkowskiego duch zajmuje w hierarchii ontologicznej wyższą pozycję niż dusza, gdyż ogarnia sobą wszystkie poruszenia człowieka, które określa się mianem życia wewnętrznego (Aleksiejuk, Aleksiejuk 2020). Duch jest mistycznym jądrem człowieka, jego prawdziwym centrum jako osoby. W nim odzwierciedla się również jego umysł, wolność, pamięć, nieśmiertelność i sumienie. Tylko człowiek jest w stanie doświadczać różnorodnych przejawów życia duchowego. Dotyczy to w szczególności jego sfery uczuć i emocji. Zdaniem omawianego autora jednym z przejawów życia duchowego są uczucia (Zen'kovskij 1929). Uczucia są odzwierciedleniem i przejawem tego, co człowiek przeżywa w głębi swego ducha, wchodząc w relacje z Bogiem, bliźnim i ze światem. Wytworem tych doświadczeń są m.in.

działalność artystyczna i świat wartości. Stąd ich wykorzystanie czy posługiwanie się nimi w procesie pedagogicznym jest pożądane i godne pochwały. Na tym polega wychowanie estetyczne i moralne. Zieńkowski zdecydowanie podkreślał potrzebę równoczesnego wychowania dziecka w obu tych zakresach.

Przyjmując hierarchiczną strukturę ludzkiego bytu, Zieńkowski stawiał na pierwszy rzut oka prowokacyjną tezę, że rozwój wszystkich predyspozycji dziecka mija się z celem (Zen'kovskij 1929, 239; Zen'kovskij 1934, 105). Taki rozwój jest jego zdaniem arytmiczny i wywołuje dysharmonię. Píše na ten temat następująco: „Rozwój jednych funkcji dokonuje się w zależności od rozwoju innych, powolność zaś, lub przeciwnie – silny rozwój jednej funkcji, odbija się zgubnie na innych” (Zen'kovskij 1952, 43).

Całokształt rozwoju jest koordynowany przez ducha, a zwłaszcza jego przymioty: wolność i twórczość. To one w jakiś tajemniczy sposób określają i wyróżniają osobę ludzką. Wolność jest wieczną zasadą ludzkiego ducha i fundamentem autentycznego obcowania bytów ludzkich. Przez to tworzą się więzi międzyludzkie i buduje społeczeństwo. Prawdziwa wolność istnieje jednak tylko w intymnej przestrzeni duchowego życia osoby, w której dochodzi do bezpośredniego kontaktu między człowiekiem a Bogiem. Za Mikołajem Bierdiajewem, którego filozofia wywarła ogromny wpływ na myśl pedagogiczną Zieńkowskiego, można stwierdzić, że „osoba jest wolnością, a personalizm jest filozofią ducha” (Bierdiajew 2003, 102). Co więcej, wolność staje się fundamentalnym warunkiem twórczości. Zieńkowski uważa, że twórczość jest świadomym uczestnictwem człowieka w akcie stwórczym Boga i zbliża go do transcendencji. Aby twórczość mogła jednak zaistnieć, konieczna jest wolność jako przestrzeń dla jej rozwoju.

Wasilij Zieńkowski poświęca bardzo dużo miejsca tematyce wolności w wychowaniu. Jego zdaniem bez wolności wychowanie nie różniłoby się niczym od tresury i zniewalałoby osobowość dziecka. Dlatego, podobnie

jak wspomniany Mikołaj Bierdiajew, stoi na stanowisku, że tajemnica twórczości jest tak naprawdę tajemnicą ludzkiej wolności (Bierdiajew 2001, 122). „Twórczość jest nierozzerwalnie związana z wolnością, bo tworzy jedynie człowiek wolny” (Berdâev 1989, 354). W tym sensie wystarczy dostrzec nieskrępowaną kreatywność dzieci i ich postępy, gdy nabywają nowe umiejętności:

Dzieciństwo trwa dopóty, dopóki nie jesteśmy jeszcze gotowi do tego, ażeby samodzielnie toczyć walkę o byt i jeżeli to przygotowanie, ten rozwój wszystkich sił fizycznych i psychicznych realizuje się przy pomocy zabaw, to zabawy zajmują nie tylko nader ważne, lecz centralne miejsce w życiu dziecka (Zieńkowski 1929, 32).

2. Wychowanie i formacja duchowa dziecka

Koncepcja pedagogiczna Wasilija Zieńkowskiego opiera się na analizie wychowania i kształcenia dziecka ujmowanych przede wszystkim w aspekcie religijnym, który stanowi jej oś wertykalną. W ten sposób autor chciał przeciwdziałać zdominowaniu osoby ludzkiej będącej kategorią religijno-duchową przez pojmowanie człowieka jako indywiduum. Chociaż osoba jest skorelowana ze społecznością, także w warunkach szkolnych, to jednak tylko częściowo należy do społeczeństwa i kolektywu. Jej jestestwo wiąże się przede wszystkim ze światem duchowym. Aby to uwydatnić, pedagog rozważał w swojej koncepcji pedagogicznej pojęcie dziecięcej duszy.

Według Zieńkowskiego podstawowym błędem popełnianym przez wielu badaczy było uznawanie dziecięcej duszy za podobną do duszy dorosłego lub przekonanie, że stanowi ona w istocie jej miniaturę. W związku z tym autor przestrzega przed zbyt pochopnym określaniem duchowości dziecięcej jako niższej fazy przygotowawczej rozwoju duchowego.

Dziecko nie tylko nie stoi od nas niżej, lecz, według słów Chrystusa, nie możemy osiągnąć ideału, zanim nie staniemy się jak dzieci, a to znaczy,

że dziecięce życie duchowe, organizacja duchowa, jako typ, stoi bliżej ideału aniżeli nasza (Zieńkowski 1929, 241).

Formacja duchowa ma kolosalne znaczenie w rozwoju dziecka i jest związana z rozwojem świadomości swego własnego istnienia. Dzieciństwo jest zatem 'złotym wiekiem' życia, gdyż w tym okresie rozwija się to, co najważniejsze i decydujące o dalszym rozwoju człowieka. W „Psychologii dziecięctwa” czytamy:

Zadaniem psychologii dziecięctwa jest poznanie duchowego życia dziecka, wyjaśnienie psychicznych właściwości dziecięctwa. W zespole nauk o dziecku psychologia dziecięctwa winna zajmować niewątpliwie miejsce centralne. [...] Klucz do dziecięctwa, do teoretycznych i praktycznych jego zagadnień, mieści się w psychicznej odrębności dziecięctwa. Im bardziej posuwamy się w pojmowaniu duchowego życia dziecka, tym jaśniej występują przed nami jego odrębne właściwości, tym dobitniej zaznacza się też centralne położenie psychologii dziecięctwa w zespole nauk o dziecku (Zieńkowski 1929, 3).

W związku z tym „zadanie psychologii dziecięctwa polega na badaniu psychicznej swoistości dziecięctwa” (Zieńkowski 1929, 3). Omawiany autor postrzega tę swoistość jako fundament pedagogiki dziecięcej i łączy ją z tzw. psychologią dyferencjalną, której celem jest „wyjaśnianie typowych odmian obserwowanych w konkretnych przejawach życia duchowego” (Zieńkowski 1929, 3). Dlatego właśnie postuluje połączenie psychologii pedagogicznej z psychologią społeczną.

W swoich wykładach z zakresu psychologii pedagogicznej i w studiach poświęconych jej zagadnieniom łączy psychologię pedagogiczną z psychologią społeczną, dostrzegając zadanie psychologii pedagogicznej w badaniu psychologicznej strony procesów wychowawczych jako osobnej formy oddziaływania społecznego (Zieńkowski 1929, 15-16).

W tym celu – stwierdza dalej – do systemu psychologii pedagogicznej należy dołączyć „analizę środowiska wychowawczego jako społeczno-psychicznego warunku procesu wychowawczego” (Zieńkowski 1929, 16).

Przy tej okazji warto zwrócić uwagę na rolę, jaką Zieńkowski przypisywał pedagogicznej intuicji, którą rozumiał jako zdolność do ‘wzucia’ w duchowe życie człowieka. W odniesieniu do dziecka oznacza to „intuicyjne «wżycie się» w jego świat duchowy” (Zieńkowski 1929, 19). W jego ocenie intuicja jest niezbędna w pedagogice, zwłaszcza zaś przy rozwiązywaniu problemów wychowawczych, analizie relacji między wolnością a przymusem w procesie wychowania, badaniu dróg implementacji uniwersaliów w procesie wychowania, rozwijaniu indywidualnego podejścia do człowieka.

Pozostałości samoobserwacji, które w postaci wspomnień zachowują się w duszy z okresu naszego dzieciństwa nie mogą nam służyć w charakterze materiału podstawowego w budowie psychologii dzieciństwa. Tym istotniejsze jest znaczenie wspomnień dzieciństwa pod innym względem: wywierają one wpływ nader głęboki na nasze pojmowanie dzieciństwa, rozwijając w nas bezpośrednio intuicyjne wżycie w duchowy świat dziecka. Nie dając nam ścisłego materiału, [...] zachowują w nas zdolność kongenialnego oddźwięku na to, co przeżywają obserwowane przez nas dzieci. Dzięki właśnie wspomnieniom i rozwijanemu przez nie intuicyjnemu pojmowaniu duszy dziecka zewnętrzna obserwacja uzyskuje w psychologii dzieciństwa swą naukową wartość (Zieńkowski 1929, 19).

Z powyższego wynika, że ogromny wpływ na zainteresowanie się Zieńkowskiego psychologią, a następnie pedagogiką dziecięcą, wywarła filozofia wychowania Jean-Jacquesa Rousseau. Z wielkim szacunkiem odnosił się on także do takich autorów, jak: Johann Pestalozzi – twórcy pierwszej teorii nauczania początkowego, wspomnianego już Friedricha Fröbela, Wilhelma Preyera, Karla Groosa, Jamesa Baldwina i Alfreda Bineta (Zieńkowski 1929, 8-14; Zenkovskij 1905).

3. Duchowość i wychowanie moralne

W kontekście dotychczasowych rozważań pojawia się pytanie: Co można uczynić, aby odkryć przed dzieckiem sens jego istnienia jako

osoby i wychować je do właściwego kształtowania w sposób wolny i twórczy swej osobowości, która jest jego najwyższą wartością? W jaki sposób je ukierunkować, aby żyjąc na ziemi, w konkretnej historii, w porządku doczesnym i ograniczonym prawami determinizmu, mogło, realizując się twórczo, w powiązaniu z innymi, budzić w sobie ducha?

Wasilij Zieńkowski był przekonany, że wyrazem dążenia do uzyskania odpowiedzi na postawione wyżej pytania będzie rozwijanie w dziecku świadomości moralnej w ramach chrześcijańskiego paradygmatu wychowawczego. Zasadniczym celem wychowania moralnego jest pomoc dziecku w odkryciu i przyjęciu prawdziwej i trwałej hierarchii wartości, niezbędnej do autentycznie świadomego życia, podejmowania odpowiedzialnych decyzji, dokonywania wyborów i przejawiania określonych zachowań. Wychowanie moralne nie jest więc *stricte* formacją, urabianiem dziecka do określonej 'konsystencji', lecz polega na pomocy i towarzyszeniu dziecku w odkrywaniu, doświadczaniu, poznawaniu i zrozumieniu przez nie swego człowieczeństwa i prawdziwego wymiaru wolności. Zieńkowski pisał w jednym ze swoich dzieł:

Dziecko powoli, krok za krokiem coraz bardziej zaczyna panować nad sobą, nad własnym ciałem i duszą, doświadczając woli, poprzez to otwiera się przed nim droga zrozumienia samego siebie i wolności, która jest ściśle związana ze sferą woli. [...] Rozwój dziecka to stopniowe wkraczanie na drogę samozrozumienia i wolności, nauka panowania nad jej darem (Zen'kovskij 1934, 163).

Według Zieńkowskiego w toku procesu wychowania moralnego dziecko, przez doświadczenie dochodzi do poznania i akceptacji wartości, których absolutnym źródłem jest sam Bóg. Dlatego, według rosyjskiego pedagoga, cele wychowania moralnego dziecka są najlepiej realizowane przez wychowanie religijne, które otwiera 'dziecięcą duszę' na Boga i drugiego człowieka. Wychowanie moralne odbywa się zatem w przestrzeni relacji wertrykalno-horyzontalnej, przy czym ważniejsza, bo najbardziej pierwotna, jest tutaj relacja wertrykalna, zgodnie ze

słynną sentencją Augustyna z Hippony, która głosi, że jeśli Bóg jest na pierwszym miejscu, to wszystko jest na właściwym miejscu. W istocie wychowanie moralne nie jest niczym innym, jak realnym uczestnictwem w życiu Bożym i uzewnętrznianiem tego w relacji z drugim człowiekiem i całym światem.

Zieńkowski uważał, że wychowanie moralne dziecka ma miejsce już od momentu jego pojawienia się na świecie. Pierwszym edukatorem dziecka jest sam Bóg. Dopiero później w to dzieło włączają się rodzice lub/i opiekunowie, nauczyciele, wychowawcy, inni ludzie (autorytety), a także rówieśnicy, koleżanki i koledzy. Wychowaniem moralnym zainteresowane jest społeczeństwo, w tym także państwo i Kościół, dlatego Zieńkowski w swojej koncepcji poświęca wpływom społecznym bardzo wiele uwagi. Czyni to przy różnych okazjach, szczególnie w swoich rozważaniach na temat wychowania religijnego i kondycji duchowej dzieci i młodzieży, a także roli społeczeństwa w wychowaniu młodego pokolenia. Wiele cennych analiz na ten temat można odnaleźć w jego publikacjach na temat szeroko pojętej kultury, zadań szkoły w procesie kształcenia, a także w relacjach osobistych – wspomnieniach.

Według Zieńkowskiego, oprócz miłości do dzieci i pragnienia przebywania z nimi, czyli istotnych cech pedagogicznego powołania, popartego osobistymi zdolnościami swoistego ‘zmysłu pedagogicznego’, towarzyszenie dziecku w procesie wychowania moralnego wymaga od osoby zajmującej się jego wychowaniem gruntownej znajomości specyfiki procesu rozwoju świadomości moralnej dziecka. Jego zdaniem wiedza na ten temat ma kluczowe znaczenie w stwarzaniu dziecku warunków prawidłowego rozwoju jego osobowości. Zieńkowski pisał:

W obecnych czasach grozi nam ogromne niebezpieczeństwo. Jest nim rozczarowanie ludzką naturą i wolnością, a także niewiara połączona ze świadomością, że wolność [...] nie jest związana z prawdą i dobrem. Wszystko to sprawia, że pojawia się tendencja, aby złożyć wolność w ofierze, poświęcić ją, aby chociaż dzieci ‘prawidłowo’ myślały i czyniły dobro (Zieńkowskiej 2008, 294).

Powyzsza diagnoza nie napawa optymizmem. Można w niej dostrzec wyraźną niechęć pedagoga do swoistego 'formowania' dziecka przez dorosłych na ich własny 'obraz i podobieństwo', aby '«prawidłowo» myślało i czyniło dobro' na ich modłę. Zieńkowski podkreślał, że dzieciństwo nie może być traktowane jako niższa faza rozwoju.

Dziecko nie tylko nie stoi od nas niżej, lecz, według stów Chrystusa, nie możemy osiągnąć ideału, zanim nie staniemy się jak dzieci, a to znaczy, że dziecięce życie duchowe, organizacja duchowa, jako typ, stoi bliżej ideału, aniżeli nasza. Z tego, oczywiście, nie można wyprowadzać wniosku, że dobrze byłoby, gdyby dziecko na zawsze pozostawało dzieckiem: rozwój duszy dziecięcej, który niesie z sobą nieuniknione zniszczenie początkowej jednolitości ducha, jest niezbędnym dlatego, ażeby od naiwnego życia duchowego, poprzez cierpienia i upadki, dojść do świadomego życia duchowego. Rozwój świadomości etycznej, estetycznej, religijnej przynosi z sobą nowe trudności, lecz jednocześnie staje się czynnikiem najważniejszego dla nas procesu – naszego dojrzewania duchowego (Zieńkowski 1929, 241-242).

Z powyższego wynika, że dziecko nie może być traktowane przedmiotowo, wyłącznie jako 'surowy' materiał do ukształtowania. Drzemiący w nim potencjał, zawarty w archetypicznej rzeczywistości 'obrazu Bożego', domaga się uruchomienia i realizacji. Taki jest cel działalności wychowawczej, także wychowania moralnego. Zieńkowski stał na stanowisku, że niewiara w 'duszę dziecka' jest całkowicie nieuzasadniona i jest raczej przejawem głębokiego kryzysu naturalistycznej wizji człowieka i świata, a także kryzysu religijności. Sprzeciwiając się redukcjonistycznemu pogładowi, że dziecko nie posiada życia moralnego, Zieńkowski uważał, że jest to podejście błędne. Życie moralne człowieka dojrzałego i dziecka wyraża się w całokształcie ich ludzkiej aktywności, nie tylko na płaszczyźnie rozumowo-poznawczej, lecz także za pośrednictwem uczuć, emocji, a nade wszystko ich 'wewnętrznych duchowych poruszeń'. Rozwój świadomości moralnej i życie moralne dziecka nie może być zatem ujmowane wyłącznie w taki sposób, jak

widzą i rozumieją ją dorośli. Jest ono swego rodzaju tajemnicą, w którą nie sposób przeniknąć za pomocą metodologii i instrumentarium naukowo-empirycznego. Może dlatego panuje przekonanie, że życie moralne nie odgrywa u dziecka dominującej roli. Jeśli jednak, pisał pedagog, uda się nam wniknąć w duchowy świat dziecka, wtedy ukaze się nam świat moralnie piękny, zachwycający swoją prostotą, integralnością, spójnością, jednolitością, prostolinijnością, szczerością, brakiem rozdwojenia i sztuczności. W tym właśnie, jego zdaniem, „tkwi główna siła moralna dziecięctwa” (Zieńkowski 1929, 238). Niewystarczalność aparatu empirycznego, który pozwalałby wniknąć w życie duchowe dziecka, nie tylko nie powinno być powodem negacji istnienia w nim życia moralnego, lecz prowadzić do wniosku, że źródła moralności dziecka nie należy upatrywać w procesach fizjologicznych, a nawet nie umieszczać ich w jego psychice, lecz w duchu. Dlatego, zanim nie ujawni się ono w psychice lub w sferze biologicznej, pozostaje „niemal niedostępne dla nas” (Zieńkowski 1929, 245).

Według rosyjskiego pedagoga rozwój moralny człowieka zaczynamy rejestrować i poznawać, gdy zachodzi on na granicy sfer duchowej i psychicznej. Dopiero wtedy ujawnia się nam życie moralne dziecka. Dlatego Zieńkowski twierdził, że „moralne dojrzewanie dziecięcej duszy stanowi oś jej rozwoju duchowego” (Zieńkowski 1929, 238). Patrząc z tej perspektywy człowiek, w swoim rozwoju duchowym, wprawdzie stoi przed rozwiązaniem zadania moralnego, ale to nie ono jest jego głównym celem. Główny cel wychowania to rozwój duchowy a nie *stricte* rozwój moralny. Rozwój moralny jest bowiem konsekwencją autentycznego rozwoju duchowego. Dlatego podstawowe koordynaty wychowania moralnego to wychowanie do bycia osobą i wychowanie ku wolności, o czym była mowa powyżej. Celem życia człowieka jest przekraczanie ‘samego siebie’ w kierunku ku przeobstwieniu [gr. *theosis*], a nie uczynienie z siebie kogoś doskonałego na sposób etyczny, zimnego i kostycznego w swej sformalizowanej etyczności.

Jeśli Herbart powiada gdzieś, że człowiek w swym dojrzewaniu duchowym wznosi się od 'kameleona' do 'osobowości', to jest to słuszne w tym sensie, że zadanie naszego rozwoju życiowego w tym się dla nas zawiera, ażeby znaleźć właściwą naszej indywidualności formę idealną (Zieńkowski 1929, 238-239).

Idealna forma, o której myślał Zieńkowski, to ideał „obrazu i podobieństwa do Boga”, który człowiek ma w sobie i który czyni go bytem osobowym.

Przyjęto uważać, a takie jest przekonanie rozpowszechnionego naturalizmu pedagogicznego, że zadaniem naszego rozwoju jest 'rozwiniecie i ujawnienie wszystkich właściwych nam sił, lecz zapomina się przy tym, że ten rozwój jest kierowany przez tajemne i nieustanne poszukiwania ideału, nie jednakowego dla wszystkich, nie ogólnego i abstrakcyjnego, lecz konkretnego i całkowicie indywidualnego (Zieńkowski 1929, 239).

W opinii Zieńkowskiego, bezsprzecznie bardzo wiele wiedzy na temat rozwoju moralnego dziecka wniosła psychologia.

Badania psychologiczne rozwoju moralnego najlepiej wykazują, jak z mgieł, w które spowita jest dusza dziecięca, wstaje dla niej słońce wolności. Dziecko stopniowo opanowuje właściwą sobie z przyrodzenia swobodę moralną – i ten moment nieprzyczynowy wchodzi w głęboki i intymny związek, którego nie możemy prześledzić w szczegółach, lecz który musimy skonstatować z tym większym naciskiem. Proces rozwoju moralnego już w ciągu wczesnego dzieciństwa podlega, jak się okazuje, dwóm rodzajom prawidłowości: działają w nim prawa świata empirycznego i prawa świata idealnego. Sfera realna i idealna, rzeczywistość empiryczna i pozaempiryczna, niepostrzeżenie wchodzi w głęboki z sobą związek w moralnym dojrzewaniu dziecka (Zieńkowski 1929, 243).

Rola psychologii w badaniu fenomenu moralności nie polega więc na analizowaniu i ocenianiu celów rozwoju moralnego, lecz na wyjaśnianiu, w jaki sposób w sferze psychofizycznej kształtuje się i odzwierciedla życie moralne. Zieńkowski uważał, że nawet dla psychologii, chociaż jest ona nauką aspirującą do miana neutralnej, ponieważ opiera się na danych

empirycznych potwierdzonych w doświadczeniu, poruszenia duszy, których badaniem się zajmuje, nie mają jednakowej wartości. Psycholog nie może więc nie uwzględnić faktu, że czynione i doświadczane przez człowieka dobro lub zło pozostaje bez wpływu na jego dobrostan psychiczny. W szczególności dotyczy to dzieci. Oczywiście, zaznacza on przy tym, że psychologia nie bada podstaw, motywów ani zasadności kwalifikacji moralnych czynów, lecz tylko rejestruje ich wpływ na ludzką *psyche*.

4. Zakończenie

Na zakończenie rozważań na temat znaczenia duchowości w formacji wychowawczej dziecka w ujęciu Wasilija Zieńkowskiego warto podkreślić, że chociaż był on orędownikiem wychowania religijnego, w sformułowanych przez niego zasadach pedagogiki łączą się ideały religijno-moralne z wartościami ogólnoludzkimi. Zawsze czynił to jednak w ten sposób, że nie tracił z oczu tego, co ma na ten temat do powiedzenia antropologia chrześcijańska, która była dla niego punktem wyjścia. Dlatego twierdził: „Trzeba wpatrywać się w dzieci, aby zrozumieć chrześcijańskie objawienie o człowieku, aby odczuć to, co w człowieku najważniejsze i definiujące” (Zenkovskij 2016)

Zwracając uwagę na ogromne znaczenie duchowej formacji dziecka, Zieńkowski podkreślał, że zarówno rodzina, jak i szkoła powinny docenić naturalne podążanie dziecka ku Bogu. W szczególności krytyczne uwagi uczony kieruje do środowiska szkolnego, które nie powinno dyskredytować i lekceważyć tej wyjątkowej i głębokiej dziecięcej intuicji. W tym sensie obowiązkiem szkoły jako instytucji jest umożliwienie dzieciom duchowego wzrastania i dążenie do doskonałości, której wyrazem jest chrześcijańska wizja człowieka.

Chrystocentryczne pojmowanie osoby oznacza, że możemy ‘odnaleźć siebie’, ‘stać się sobą’, wejść na drogę twórczego uczestnictwa w życiu, historii, tylko wtedy, kiedy żyjemy w Chrystusie (Zenkovskij 1952, 37).

Powyższe dążenie Zieńkowski odczytywał nie tylko jako istotny walor egzystencjalny, ale wskazanie na to, że „sens wychowania jest zawarty w tym, aby ukazać drogę do zbawienia, [...] i nasycić ją najwyższym darem – wolnością” (Zenkovskij 1996, 270).

Bibliografia

- Alekseûk, Artur. 2018. „Vopros individualizma v pravoslavnom bogoslovii XX veka.” W *Cerkovnaâ nauka v načale tret'ëgo tysâčeletiâ: aktual'nye problemy i perspektivy razvitiâ*. Red. Vitalij V. Akimov, Averikij S. Slesarëv, 276-283. Minsk: Izdatel'stvo Minskoj duhovnoj akademii.
- Aleksiejuk, Artur. 2020. „Podstawowe założenia chrystocentryczno-humanistycznego modelu wychowania w ujęciu prawosławnym.” *Elpis* 22: 107-112.
- Aleksiejuk, Artur, i Elżbieta Aleksiejuk. 2020. „Tożsamość i charakter prawosławnej refleksji pedagogicznoreligijnej.” *Rocznik Teologiczny* 4 (62): 1339-1366.
- Aleksiejuk, Elżbieta. 2016. „Doświadczenia pierwszych lat emigracji a działalność pedagogiczna i społeczno-organizacyjna Wasilija Zieńkowskiego.” *Studia z Teorii Wychowania* 1 (14): 129-143.
- Aleksiejuk, Elżbieta. 2015. „Narodziny koncepcji pedagogicznej Wasilija Zieńkowskiego.” *Studia z Teorii Wychowania* 1 (10): 73-95.
- Bartnicka, Kalina i Irena Szybiak. 2001. *Zarys historii wychowania*. Warszawa-Pułtusk: Wydawnictwo Akademickie ŻAK – Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusku.
- Bierdiajew, Mikołaj. 2003. *Niewola i wolność człowieka*. Tłum. Henryk Paprocki. Kęty: Wydawnictwo ANTYK.
- Bierdiajew, Mikołaj. 2001. *Sens twórczości*. Tłum. Henryk Paprocki. Kęty: Wydawnictwo ANTYK.
- Berdâev, Nikolaj Nikolaevič. 1989. *Filosofiâ svobody. Smysl tvorčestva*. Moskva: Izdatel'stvo PRAVDA.
- Miąso, Jan. 1984. *Historia wychowania: wiek XX*. T. 2. Warszawa: PWN.

- Wołoszyn, Stefan. 1964. *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie*. Warszawa: PWN.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 1905. *Po povodu issledovaniâ Bine o pamâti*. Kiev: Izdatel'stvo Sankt-Peterburg.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 1926. „Duhovnos't I duševnost.” *Vestnik RSHD* 9: 43-44.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 1929. „Ob ierarhičeskom stroe duši.” *W Naučnye trudy Russkogo narodnogo universiteta v Prage*. T. 2, 235-250. Praga.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 1934. *Problemy vospitaniâ v svete hristianskoj antropologii*. Moskva: YMCA-Press.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 1935. „Zadači i puti social'nogo vospitaniâ.” *Vestnik Pedagogičeskogo Bûro*:
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 1935. „Zadači i puti social'nogo vospitaniâ.” *Bûletin religězno-pedagogičeskoy raboty s pravoslavnoj moloděžû* 1: 11-15.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 1951. „Duhovnye problemy našego vremeni (zapis' dokłada).” *Vestnik RSHD* 2: 6-11.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 1955. *Na poroge zrelosti*. Paris: YMCA Press.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 1957. *Apologetika*. T. 2. Paris: YMCA-Press.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 1960a. *Naša epoha*. Paris: YMCA-Press.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 1960b. *Russkaâ pedagogika v XX veke*. Paris: YMCA-Press.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 1989. *Istoriâ russkoj filosofii*. T. 1. Paris: YMCA Press.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 2002. *Pedagogika*. Klin: Fond Hristianskaâ Žizn'.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 2008. „Dar svobody.” *W Sobranie sočinenij*. T. 2, 285-300. Moskva: Izdatel'stvo RUSSKIJ PUT'.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilevič. 2011. „Osnovy hristianskoj filosofii.” *W Sobranie sočinenij*. 211-466. Moskva: Russkij Put'.

Zieńkowski, Wasilij. 1929. *Psychologia dziecięctwa*. Lwów-Warszawa:
Książnica ATLAS.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXIII

Zeszyt 4

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2021

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ChAT – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

bp prof. dr hab. Wiktor Wysoczański, ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

bp prof. ucz. dr hab. Marcin Hintz, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska

Skład komputerowy – Jerzy Sojka

W związku z wprowadzaniem równoległej publikacji czasopisma w wersji papierowej i elektronicznej Redakcja „Rocznika Teologicznego” informuje, iż wersją pierwotną jest wersja papierowa.

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]

PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.

All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem

Wydawnictwa Naukowego ChAT

ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55

Objętość ark. wyd.: 18,5. Nakład: 100 egz.

Druk: druk-24h.com.pl

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

SPIS TREŚCI

IN MEMORIAM

Prof. dr hab. Michał Pietrzak 1097

ARTYKUŁY

MAREK JERZY UGLORZ, *Praktyczna duchowość według autora 1. Listu św. Jana* 1099

RAFAL MARCIN LESZCZYŃSKI, *Logos w sporach trynitarnych pierwszej połowy IV wieku* 1143

DOROTEUSZ SAWICKI, *Św. Spirydon – Dekalog żywotem zapisany* 1173

KRZYSZTOF LEŚNIEWSKI, *Human Person as God's Creation in the Great Canon of St. Andrew of Crete* 1213

ANDRZEJ KUŹMA, *Zagadnienie postu w dokumencie Wielkiego Soboru Kościoła Prawosławnego, Kreta 2016* 1233

ADRIAN KORCZAGO, *Duszpasterski wymiar komunikacji interpersonalnej i dialogu kulturowo-religijnego na przykładzie działalności Society for Intercultural Pastoral Care and Counselling* 1251

МАРОШ ШИП, БОГУСЛАВ КУЗЫШИН, *Спиритуальный аспект ухода за пациентом в паллиативной помощи* 1309

PIOTR NOWAK, *Kształcenie pracowników kościelnych w seminariach ewangelikalnych w Polsce, powstałych i działających w latach 1945-1950* 1329

ARTUR ALEKSIEJUK, *Rozwój osobowości integralnej jako nadrzędny cel pedagogii historyzoficznej Iwana Kiriejewskiego (1806-1856)* 1345

ELŻBIETA ALEKSIEJUK, *Duchowość i wychowanie dziecka w refleksji pedagogicznej Wasilija Zienkowskiego* 1381

PAWEŁ BORECKI, *Specyfika ustawowej regulacji statusu Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Ujęcie porównawcze* 1401

OLEKSANDR BILASH, MARIYA MENDZHUL, *Religious holidays in the legislation of Ukraine* 1425

MATERIAŁY

ZBYSZKO MELOSİK, <i>Pasja i tożsamość naukowca: o władzy i wolności umysłu</i>	1441
--	------

KRONIKA

<i>Inauguracja roku akademickiego 2021/2022 (7 października 2021)</i> (JERZY BETLEJKO).....	1453
<i>Sesja naukowa ku czci śp. ks. prof. Witolda Benedyktowicza w 100. rocznicę jego urodzin (22 października 2021)</i> (ZBIGNIEW KAMIŃSKI).....	1455
<i>Konferencja naukowa „Oblicza Pentekostalizmu Jako Chrześcijańskiej Tradycji Mistycznej. Perspektywa Międzywyznaniowa i Religioznawcza” (26 listopada 2021)</i> (PIOTR NOWAK, ANDRZEJ MIGDA).....	1467
<i>Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Status prawny prawosławia we współczesnej Polsce” (8 grudnia 2021)</i> (TADEUSZ J. ZIELIŃSKI)	1473
Wykaz autorów	1476
Recenzenci „Rocznika Teologicznego” w roku 2021	1478

Contents

IN MEMORIAM

<i>Prof. Michał Pietrzak PhD habil</i>	1097
--	------

ARTICLES

MAREK JERZY UGLORZ, <i>Practical spirituality according to the author of the 1st Epistle of St. John</i>	1099
RAFAL MARCIN LESZCZYŃSKI, <i>The Logos in the trinitarian disputes of the first half of the 4th century</i>	1143
DOROTEUSZ SAWICKI, <i>St. Spyridon – the Decalogue written in life</i>	1173
KRZYSZTOF LEŚNIEWSKI, <i>Human Person as God's Creation in the Great Canon of St. Andrew of Crete</i>	1213
ANDRZEJ KUŹMA, <i>The issue of fasting in the document of the Great Council of the Orthodox Church, Crete 2016</i>	1233
ADRIAN KORCZAGO, <i>Pastoral dimension of interpersonal communication and cultural-religious dialogue on the example of the activity of the Society for Intercultural Pastoral Care and Counselling</i>	1251
MAROŠ ŠIP, BOHUSLAV KUZYŠIN, <i>Spirituality as an Aspect in the Care of a Patient in Palliative Care</i>	1309
PIOTR NOWAK, <i>Education of Church Workers in Evangelical Seminaries Founded and Operating in Poland from 1945 to 1950</i>	1329
ARTUR ALEKSIEJUK, <i>Integral Historiosophical and Humanistic Pedagogy of Ivan Vasilyevich Kireyevsky (1806-1856)</i>	1345
ELŻBIETA ALEKSIEJUK, <i>Spirituality and education of a child in the pedagogical reflection of Vasilij Vasilevich Zenkovskiy</i>	1381
PAWEŁ BORECKI, <i>The specificity of statutory regulation of status Polish Autocephalous Orthodox Church. Comparative approach</i>	1401
OLEKSANDR BILASH, MARIYA MENDZHUL, <i>Religious holidays in the legislation of Ukraine</i>	1425

MATERIALS

ZBYSZKO MELOSİK, <i>Passion and identity of a scientist: about power and freedom of the mind</i>	1441
--	------

CHRONICLE

<i>Inauguration of the academic year 2021/2022 (7th October 2021)</i> (JERZY BETLEJKO).....	1453
<i>Scientific session on the occasion of the 100th birthday jubilee of the late Rev. Witold Benedyktowicz (22th October 2021)</i> (ZBIGNIEW KAMIŃSKI).....	1455
<i>Scientific conference: “Aspects of Pentecostalism as a Christian Mystical Tradition. Cross-denominational and religious studies perspectives” (26th November 2021)</i> (PIOTR NOWAK, ANDRZEJ MIGDA).....	1467
<i>National Scientific Conference “The Legal Status of Orthodoxy in Contemporary Poland” (8th December 2021)</i> (TADEUSZ J. ZIELIŃSKI)	1473
List of authors	1476
List of reviewers of “Theological Yearbook” in 2021	1478

Wykaz autorów

Marek Jerzy Uglorz, m.uglorz@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Rafał Marcin Leszczyński, rafalmarcin5@wp.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Doroteusz Sawicki, d.sawicki@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Krzysztof Leśniewski, krzysztof.lesniewski@kul.pl, Katedra Teologii Prawosławnej, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin

Andrzej Kuźma, a.kuzma@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Adrian Korczago, a.korczago@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Maroš Šip, maros.sip@unipo.sk, Pravoslávna bohoslovecká fakulta PU v Prešove, Masarykova 15, 080 01 Prešov, Slovakia

Bohuslav Kuzyšin, bohuslav.kuzysin@unipo.sk, Pravoslávna bohoslovecká fakulta PU v Prešove, Masarykova 15, 080 01 Prešov, Slovakia

Piotr Nowak, p.nowak@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Artur Aleksiejuk, a.aleksiejuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Elżbieta Aleksiejuk, e.aleksiejuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Paweł Borecki, pawelborecki@op.pl, Zakład Prawa Wyznaniowego, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Warszawski, Collegium Iuridicum I, pok. 228, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa

Oleksandr Bilash, oleksandr.bilash@uzhnu.edu.ua, Uzhhorod National University; Kapitulna st. 26, 88000 Uzhhorod, Ukraine

Mariya Mendzhul, marija.mendzhul@uzhnu.edu.ua, Uzhhorod National University; Kapitulna st. 26, 88000 Uzhhorod, Ukraine